

Dematerializáció és deszakralizáció

A könyv mint szimbolikus tárgy

1.

Íme, néhány azon utolsó életrajzi kalandok közül, melyeket a *kódexforma* elénk tár: gyermekkori neurózis, korai elköteleződés, majd pedig irodalmi Nobel-díj. Ez a szokásos, ám ártalmatlan felsorolás, amelyet megtalálhatunk a kézikönyvekben, Jean-Paul Sartre-ból legalább annyira csinált mártírt, mint amennyire megmentette, és ahhoz, hogy tudjuk, milyen egzisztenciális elköteleződéshez vezethet a század elején egy ennyire félrevezetően banális és mesterségesen előállított kép más, ahhoz elegendő és kötelező újraolvasnunk *A szavakat*.

Ez a mű (1964) egy apátlan fiú útját követi végig, aki a nagypapa könyvtárának egyetlen fiává válik. Vagy még pontosabban, ez a félresikerült árva azért, hogy „bronz betűkbe” önti a tudatát, hogy elbújik „az anyag abszolút mozdulatlansága” mögé és felcseréli „élete zajait a kitörölhetetlen vésetekre”, képes volt átlényegülni élő könyvvé.

Én, huszonöt kötetben, tizennyolcezer oldalon, háromszáz metszettel, köztük a szerző arcképével. Csontjaim bőrből és kartonból vannak, pergamen húsomból enyv- és penészszag árad, kényelmesen elterpeszkedem hatvan kiló súlyú papirosra. Újjászületek, végre-valahára egész emberként, aki gondolkodik, beszél, énekel, mennydörög, aki a holt anyag megcáfolhatatlan tömegellenállásával bizonyítja a maga létezését. Kézbe vesznek, kinyitnak, az asztalra tesznek, végigsimítják fedelemet, olykor meg is ropogtatnak. Mindezt elviselem türelmesen, aztán egyszerre csak villámokat szórok, távolból kényszerítem magamat az emberekre, erőm keresztülcikázik időn és téren, lesújt a gonoszokra, de megvédel-

mezi a jókat. Senki nem felejtethet el, és nem hallgathat agyon. Engedékeny, de félelmetes bálvány vagyok.¹

Kafkai hallucináció, vagy e véletlenszerűség álombéli átlényegülése szükségsszerűséggé, a bőre papírrá („a véletlen tett emberré, a bőkezűség pedig könyvvé változtatható”). Hogyan vált lehetségessé ez a fordított eucharisztia? Hogyan magyarázható meg ennek a misztikus anyagságnak a rejtélye? A válasz egyszerű: ebben a kispolgári családban, és ez egyáltalán nem egyedi eset, a könyvek megelőzték az olvasást. Éppen úgy, ahogy előbb létezik a ház, mint a lakó, vagy a föld, mint annak művelője. Ahogy az anyag, megelőzve a mesterembert, ingerli, vezeti vagy formálja őt. Így tekint a jövő írástudójára a transzcendens Szöveg allegóriája, a „könyvek rendje”, a maga magasságából. Távolról tekint a beavatásra váróra a biztonságos homályból.

Olvasni nem tudtam még, de már tiszteltem e lebegő köveket, amelyek egyenesen álltak, vagy oldalt dőltek, mint a téglák, szorosan egymás mellett a könyvszekrény polcain, vagy előkelő távkozókban, menhisorokként. Éreztem, hogy tőlük függ a család boldogulása. Hasonlóan láttam valamennyit, s mintha egy parányi szentélyben hancúroztam volna, zömök, ősi emlékművek között, amelyek tanúi voltak születésnek, s tanúi lesznek halálomnak is; állandóságuk kezekesedik arról, hogy a jövő ugyanolyan nyugodt lesz, mint a múlt volt.²

Fetisizmus vagy sámánizmus ez; egyfajta titokzatos szürkület lengi be ezt a szunnyadó nekropoliszt. A nagypapa dolgozószobája „szent csendel” telített „szentélyként” jelenik meg, könyvtömbjei kultikus tárgyak a még olvasni képtelen gyermek szemében: néma relikviák, melyek a felnőttektől egy „mise celebrálásához szükséges tudást” követelnek meg.

Még ha itt a könyv valóban több is, mint pusztá eszköz vagy használati tárgy, vagyis inkább kegytárgy, ostya vagy oltár, a különféle liturgiák között hierarchia fedezhető fel a dolog anyaga, súlya és formája alapján. A nyugvó tárgy valójában szexuális létező. Női szempontból az ebédlő-

¹ Jean-Paul SARTRE, *A szavak*, ford. JUSTUS Pál, Európa, Budapest, 1965, 189.

² *Uo.*, 36.

és pipereasztalon heverő *brosúrák* formájában jelenik meg a „puha és vibráló íveivel”, mely egy „kicsi, csak nőkből álló szekta imádatának tárgyát” képezi; mint a bizsuk és sütemények. A szentély ezzel szemben a nagypapa könyvtára, ahonnan a nők ki vannak tiltva, ahol a könyv „masszív keménykötésű és barna vászonba csomagolt *kötetként*” van jelen, melyek az időn kívül, vízszintesen elhelyezve polcaikon, dermedten és közönyösen merednek, akár a bazaltoszlopok. Ne keverjük össze a nyomtatott szó alatt megbúvó könnyedséget és nehézkedést. A súlyos tárgy súlyos (meg)érintettséget vív ki. A kultúra sújtó, csiszolt nekropoliszának nehézkedése dohos testekben ölt formát, e meredező és fenyegető paralelepipedonokban. Nem alkotórészei a díszítésnek, ők maguk a dekoráció, és ez a dekoráció már maga a cselekmény. Az ötlet révén, hogy az írással a könyv anyagából csiráztassunk, és nem fordítva, e bútorarab saját magára szabja jellegét.

2.

Úgy is tekinthetünk az *A szavak*ban megjelenő „igaz regényre”, mint materiális kultúránk egy nagyon is valós szakaszának végső, képzeletbeli pontjára (ami persze semmit nem vesz el a benne található vidámságból, *molto vivace* tempójából). Górcső alatti hivatkozás az irodalmi emlékezet bizonyos technikájának objektív tömörségén keresztül: a kódex szimbolikus mátrixként, percepció vagy mentális sémaként közvetít abban a függő viszonyban, mely köztünk és az értelem világa között öntudatlanul is fennáll. Sartre így tárja fel szarkasztikus, de pontos önéletrajzában azt, ami elgondolhatatlan az irodalom számára: a könyvtárgyat (pont ahogy a filmtárgyat – a tekercset, a cellulózt, a vetítést – nem képes a mozi elgondolni). A kis Poulou* fantáziaképei pedig nem szolgáltak volna meghatározó hajtóerőként és nem lehettek volna produktívak a felnőtt Sartre számára, ha azokat nem egy történetileg igazolt kollektív tudattalan állítja elő és tartja fenn. A *kódex* a *maga nemében* egyedülálló egzisztenciális kód, kultúraegységesítő tényező, és a tizenöt vagy tizenhat

* A nagypapa így hívta a kis Sartre-ot.

évszázadnyi könyvészeti gyakorlat erős csontozatot biztosít ezen irodalmi újraalkotás fantáziaképeinek. Az *ívlapok* maszkulinitása például megengedi a kis Sartre-nak, hogy elvágja azt a köldökszinórt, amely a *gynaikeion*hoz,* a „történeteket recitáló” anyához köti. Mivel alapos és finom eljárásmodot követelt meg a kódexmásolás, ezért ezzel a feladattal ritkán bíztak meg nőket a kolostorban, inkább a cölibátusi fogadalmat tett klerikusoknak utalták ki. A nyomtatás sokáig, egészen a 19. századig, kizárólag maszkulin technika volt: „Mind a morál, mind a jó iparcikk érdekében el kell kerülni azt, hogy a nőket betűszedőként alkalmazzuk” – köti ki a Francia Tipográfiai Társaság 1849-es rendelete.³ Ha alaposabban megvizsgáljuk a kérdést, azt láthatjuk, hogy a hétköznapi könyv aurája úgy jelenik meg a mi világi kultúránkban, mint a kereszténység, vagy ha ennél is régebbre visszamegyünk, a Tóra örököse.⁴ Tudjuk, hogy Mózes öt könyve (Pentateuchus) tekercekre íródott, azonban a keresztény ikonográfiában a tízparancsolat táblái retrospektív módon nyitott könyv formáját öltötték. Mindenki tudja, hogy szoros és szükségszerű a kapcsolat a kódexhasználat megjelenése és az első keresztény íráskor elterjedésének folyamata között. A viasszal borított fatáblák alkotta kezdetleges jegyzetöbök vagy poliptichonok egészen addig a pontig értéktelenek voltak az olvasni tudó pogányok szemében. A végleges váltás a *volumen*ről a *kódex*re egybeesik a Római Birodalom 4. századi keresztény hitre térítésével. Mint a kinyilatkoztatás tárolóedénye és az igehirdetés kitüntetett médiuma, a kódex mint hordozó hosszú távon profitált a benne foglaltak szakralitásából, olyannyira, hogy „hinni a Szentírásban” és hinni Istenben fokról fokra szinonimákká váltak. A könyv vallásai dematerializálták az istenit, azonban mivel a rombolással együtt jár a pótlás is, nem tudták elkerülni e dematerializálás materiális eszközének „istenítését” anélkül, hogy az Igéhez való hozzáférés módját ne szentelnék fel és ritualizálnák: a *kódex*et mint az Isten lakhelyét. A keresztény könyv – vákuumszivattyújaként a hierofánia összes elhagyott pogány formájának – ezt követően olyan váratlan animista átvitelen

* 'Asszonyház' (görög).

³ Paul CHAUVET, *Histoire des ouvriers du livre de 1879 à 1881*, Riviére, Paris, 1964, 213.

⁴ Vö. *Turner la page. Livre, rites et symboles*, szerk. Yvonne JOHANNOT, J. Millon, Grenoble, 1988.

ment keresztül, mely a szent minden affektív ambivalenciájával együtt képes volt vonzásra és félelemkeltésre is, ugyanúgy támogatva az oltár körüli rituálét, mint az Inkvizíciót. A tudás helye egyértelműen átvette a lelkekben a kinyilatkoztatás helyét, azonban ez a fajta szekularizáció, ahogyan azt Sartre vallomása is mutatja, nem tudta teljesen elpusztítani egy alapvetően változatlan formális diszpozitívum eredendő auráját, mely mit sem veszített materialitásából. *Form is meaning** – mondta McKenzie, Roger Chartier pedig kiváló leírását adta a grafikai diszpozitívumok kiváltotta jelentés hatásainak. Még az említett belső lelki újrendezések előtt a keresztény hit rajta hagyta a nyomát magán a kódexformán, amely továbbra is a remény auráját sugározta (1914 körül, Párizsban, a rue Le Goffon), „ahogyan a tavak esténként visszaadják a nap melegét”. A materiális forma és a szakralitás átvitele ugyanakkor *translatio studii et militiae*:** folyamat, amely a Bibliától indul és az Enciklopédiánál végződik, vagy még inkább a *Grand Larousse képes szótár és enciklopédiánál*, hogy csak olyan könyveket említsek, amelyek mindenről mindent el akarnak mondani, s mely könyvek, mediológiai szempontból legalábbis, egyáltalán nem ellentmondásosak. A könyv sartre-i kultusza tipikusan egy azok közül a keresztény materialista felfogások közül, melyek az antik görög műveltség rosszallását kivívják (ahol test = sír, anyag = hanyatlás). A megtestesülés csakúgy, mint a test feltámadásában való hit, fogékonnyá tette az embereket a könyv testének szentként való tiszteletére, tárgyasítva a lelket, az Igét pedig papiruszra vagy pergamenre helyezve. A szerző lelke testté válik. A kereszténység kényszeresen lineáris időképzete remekül egybeesik a könyv oldalainak szigorú linearitásával, vagy a Szentírás kibetűző olvasásának irányával. Az olvasás: mindig nemes aktus. Az olvasás a hit megvallása (ezt jól tudják a protestánsok, akik megalapozták a köztársaság oktatását Franciaországban), és egy lelkész unokaöccse, illetve unokaöccsének a fia számára, mint amilyen Sartre is volt, minden lehetőség adott arra, hogy lelki üdvét rábízsa az olvasásra, a Szentlélek megtestesülésének befogadására.

* A forma a jelentés.

** A tudás és a katonaság átvitele.

3.

Amennyiben megkísérelnénk az ősi kódex „pszichoanalízisét” (mint ahogy Gaston Bachelard megalkotta *La Psychanalyse du feu*, *La Terre et les rêveries de la volonté* vagy *L'Eau et les rêves* című műveit)* úgy, hogy egy többé-kevésbé földalatti fantáziaanyaghoz folyamodunk, akkor előbb vagy utóbb, de a kő szimbóluma mindenképpen feltűnne előttünk. Hát nem az égetett agyagtábla volt az első hordozója a mezopotámiai ékírásnak? A Párizsi Nemzeti Könyvtárban található 14. századi *Belleville-i zsolozsmáskönyv*, mely „az Ó- és Újszövetség összeegyeztethetőségét, egységét hivatott demonstrálni”, egy romokban álló zsinagógát ábrázol, melynek egyik követ Zakariás próféta fátyol alatt átnyújtásra készen tartja Máté apostolnak. Máté pedig átveszi, és felmutatja a kódexszé vált követ. „Szikla vagy, és én erre a sziklára...” – visszatérő metafora ez irodalmunkban: kőoszlop, macskakő, kavics, talapzat, sarokkő. Gondoljunk csak Victor Hugóra és *A párizsi Notre-Dame* ismert, *Ez elpusztítja amazt* című fejezetére, szembeállítva könyvet és épületet mint nyomtatást és építészetet. A kódex pedig úgy jelenik meg, mint annak a módja, ahogyan a nyersanyag kinyerhető az állatokból (pergamen) vagy a növényekből (papirusz, mag)... Valami masszív a porhanyósból, valami szilárd a korhadóból. „Minden élő kő” – ezért és erre alapozva építette fel maradandóan a gondolkodás saját magát, erre és ezzel épülnek tornyok, hegyek és katedrálisok. Ez változtatja hirtelen a szerzőt építésszé, az univerzum nagy tervezőjének egy apró újarögzített változatává. Nézzük csak meg a *szerző* szócikket Furetière (1615–1688) *Általános szótárában*: „Leginkább a legelső okot, Istent nevezzük így”, s később, a szócikk végén ezt találjuk: „valaki, aki valamilyen nyomtatott könyvet készít”. A középkorban a térbeli analógia még egy kozmikus aspektussal gazdagodott, mivel a Földet ugyanolyan négyszögletűnek gondolták el, mint a Bibliát, egy központi gerinccel (mint a világ tengelyével) és élekkel (a négy égtájjal).

Az első könyv azért épületes olvasmány, mert maga építmény: illuminációkkal díszített, aranyozott, faragott, csattal bekapcsolt, a kemény

* *A tűz pszichoanalízise* (1938, magyarul részlet: *Nagyvilág* 46 [2001/7], 1101–1110, ford. SALY Noémi); *A föld és az akarat ábrándja* (1948); *A víz és az álmok* (1942).

hátlapjával, rézzel bevont sarkaival, éleivel, melynek archetípusa a rendházi szkriptoriumokból eredeztethető, felidézi a kerengő zártságát. Értelmezői örökként állnak küszöbénél, lapjai úgy terülnek ki, mint egy bazilika alaprajza. A 16–17. század monumentális formatervezése megőrzi a boltozatot, az előcsarnokot és a főhomlokzatot. A címlap néha oszlopcsarnokot ábrázol, diadalívet, „vérpadot”. Úgy lépünk tehát be a könyvbe, ahogyan a hívó a templomba, király az uradalmába. És egészen a 19. század közepéig a kereskedelmi forgalomban lévő puha borítású *doudecimo* és *octavo* csak ideiglenes formáknak számítottak, valaminek, ami kötésre várt. S talán pont azért tudott a könyvek rendje oly sokáig érzelmi biztonságot nyújtani, mert a szöveg képes volt szilárd formát önteni egy védett övezetben, négyszögletes, letisztult és rendezett alakba zárulni, így megfoghatóvá és mérhetővé válva a kéz által, átlapozhatóvá a hüvelyk- és mutatóujjak segítségével, kiérdemelve eminens helyét, mozdíthatatlanul, felhalmozva, megronthatatlanul, térbelileg világosan körülhatárolva. A könyv a legitimitás és állandóság záloga, ami menedéket nyújt a múlt idővel, az elkorcsosulással és a halállal szemben. Egymásba olvasztva anyagi konkrétságát és szimbolikus értékét, képes volt egyesíteni az embereket a saját dologiságánál fogva. Ebben a formában felszabadította az olvasott embert, biztosította túlélését: az urbanizálódott ember földje, az eltévedt utazó biztos talpköve, a hitetlen temploma. Térjünk vissza hát Sartre-hoz, a megkésett modernség (vagy ahogy ő fogalmaz: kései antikvitás) modern archeológusához, akitől a digitális képernyő éppoly kikezddhetetlen merevséggel választ el majd minket, ahogyan a kódex elválasztott minket az antik *volumen*től.

[M]int retorikus lélek viszont csak a szavakért rajongtam: szavakból fogok székesegyházakat emelni, az „ég” nevű szó kék szeme láttára. Évezredeknek építkezem. Ha könyvet vettem kezembe, kinyithattam, becsukhattam hússzor is, láttam, hogy mi sem változik rajta. Ha azután tekintetem végigsiklott a *szöveg* romolhatatlan anyagán, amolyan felületi, véletlen, jelentéktelen behatás volt, nem bontott meg, nem koptatott el semmit. Én viszont tétlen és mulékony maradtam, amolyan szédült szűnyog, amelyet elkápráztatott a világítótorony fénye; felkeltem az íróasztaltól, leoltottam a lámpát, ám a sötétben nem is látható könyv tovább

ragyogott: magának világított. Én is beleviszem majd könyveimbe ezt a maró, mindenén áthatoló sugárzást, s valamikor, a romba dőlt könyvtárakban, műveim túl fogják élni az embert.⁵

4.

A szubsztanciák képzeinek terén a szövegek numerikus átvitele az elemek változását sugallja: a földből vízzé, a szilárdból folyékonnyá. Nézzük csak meg a képernyők új világának orientációs metaforáit: navigáció, folyam, fluktuáció, áradás, merülés, omlás. Sartre „kemény és fekete szavai” felbomlanak és az információfolyamba mosódnak, a kagyló szétmállik az akváriumban. Ez a cseppfolyósodás azonban nem feltétlenül szétesés. A szöveg dematerializációja felszabadítja a gondolkodást a dolgok súlyosságától, fokozza mobilitását, növeli lehetőségei számát. A könyv metaforájáról a számítógép metaforájára való váltás nem pusztán átmenet a nehéztől a könnyűre, a keményről a puhára, az agyagról az agyra, ha megbocsátható ez a paronomázia, de elmozdulás a *tehetetlen tárgyról az előre*. Az ezzel járó interaktivitás, a változtatható hipertext segítségével az olvasó elhagyja azt a szemlélő pozíciót, melyben *kívülről*, a könyv lap négyszögletű ablakán tekint a jelentésre, és társszerzőjévé lép elő annak, amit olvas; másodlagos íróvá válik az aktív partnerségben. Beléphet a jelentés terepébe és kedve szerint módosíthatja annak építményét. A monológ dialógussá válik. Elveszti tömegét, bensőségessé alakul. Már nem mozdulatlan invariáns, nem út, amelyen az adott jelentés által vezetve haladunk, amely egyszer és mindenkorra rögzített, hanem mozgásban lévő mozaik (szöveg, kép és hang), elágazások véletlenszerű sorozata, hierarchiától mentes, kiszámíthatatlan kereszteződés; minden olvasó megalkothatja saját útvonalát a kommunikációs csomópontok hálózatában. Pierre Lévy és Michel Authier „Kozmopédia” projektje és „A tudás fái” programja kiváló leírását adta e kopernikuszi fordulat felszabadító hatásának, mely szerint a szöveg az olvasótól, a tudás pedig az emberektől függ, míg az őskönyv szerint

⁵ SARTRE, I. m., 178.

az olvasó a szöveg, a tömeg pedig a tudás körül keringett.⁶ Geoffrey Nunberg mellett mások is kiemelték, hogy milyen változások várnak a jövő hipertextjeire: a *szabadság terei* kitágulnak, mivel a jelentés elemei már nem vonalszerűen kapcsolódnak össze; az alpművek és autoriter korpuszok *hierarchiája megbomlik*, mivel adott lesz annak lehetősége, hogy tetszőlegesen illesszük egymáshoz és rendezzük újra őket, és ezzel megrendessük a hivatalos kanonizációt; meghaladhatóvá válik a műveket jellemző elhalasztódás, így a dokumentumok megalkotása *valós idejű lesz*, lévén írás és olvasás *eredeti helyzetükben* és együtt mennek végbe, intellektuális happeningként történnek meg; a „saját könyv” ideálja alapján az adatbázisok *egyedivé*, az emlékek személyessé válnak, a forrásokat már-már véletlenszerűen és szabadon használjuk fel; egyetemes *hozzáférhetőség* a globális könyvtárhoz bárki számára, mindig és mindenhol az összekötött hálózatok által (feltéve, hogy rendelkezik egy konnectorral és egy számítógéppel). Újra igazolást nyert az az isteni törvény, ezúttal a dokumentumok elrendezésével kapcsolatban, hogy a technikára a legjobb orvosságot maga a technika szolgáltatja. És valóban, abban a pillanatban, amikor az emlékezet új informatikai technológiái a nyomok halványodását idéznék elő, ami kiváltja a szorongást, az írás, a hangzás, a vizualitás és az audiovizualitás archívumának kollektív felhalmozása arányaiban megváltozik; ugyanezek a technológiák szinte azonos ütemben megkönnyítik az archívum mobilizációját és személyes továbbadását.

Elég dicshimnusz zengtünk (persze itt csak az utóbbi évtizedek francia filozófiáját veszem figyelembe, hiszen csak erről tudok többé-kevésbé nyilatkozni) a transzverzálisról, a rizómáról, a deterritorizációról, az immanenciasíkról, a nomádról, az interaktívról stb. Úgy gondolom, ehhez nincs mit hozzátenni. A nyomok informatikai manipulálhatósága és kezelhetősége valószínűleg annyira csökkenti a szerzők *auctoritasát*, legyenek akár még élők vagy már halottak, hogy játékba kell hoznunk az egyedi szerző meglehetősen új keletű funkcióját (a szerzői jogban okozott zűrzavarral együtt, mely a könyvpiac terjeszkedéséből fakad).

⁶ Pierre LÉVY, *L'Espace du savoir, éléments de cartographie anthropologique*, Neuro-pelab, International Business Park, 1993; Michel AUTHIER – Pierre LÉVY, *Les arbres de connaissance*, La Découverte, Paris, 1992.

Ez az új könyvtár inkább laza játékoság és az ünnepi játék tere, mintsem dogma vagy kánon. Csökkenő számú hivatkozás mellett egymás mellé kerülnek a különböző autoritások. A hipertext talán valóban maga lesz az ultrademokratikus szöveg, apa és tulajdonos nélkül, határoktól és vámoctól mentesen: bárki által kezelhető és mindenki között megosztható. Gyorsan jegyezzük meg azonban, hogy ez a hihetetlen újítás, hasonlóan a többi posztmodern innovációhoz, magában hordozza a *déjà vu* érzést, szinkronban a spirálstruktúra visszatérő pontjaival, ahol a legújabbban mindig visszaköszön a legrégebb. Ugyanis nem arról van itt szó, hogy a fax visszahozza a *volumen*t, az audiovizualitás pedig olyan másodlagos szóbeliséget, amely a nyomtatás előttiből táplálkozik? A szövegszerkesztés nem könnyítené meg a skolasztikus glosszát vagy az alexandriai kompilációt? A gyönyörű középkori kódex díszítésével és kies margóival, melyek az olvasói széljegyzetek inskripcióját tették lehetővé, most bizonyos értelemben visszatérnek, és emiatt senki sem panaszkodik. A hagyományos értelemben vett könyv, mely hajtott ívek fűzésén és kötésén alapult, elő- és hátlappal rendelkezett, kedvezett az „egy mű, egy szerző” elvének, amely viszonylag késői fejlemény a kézirat történetében, lévén ez a fajta gyakorlat (egy szöveg = egy szerző) sem az antikvitásban, sem a kora középkorban nem volt elterjedt. A *microchip* újra forgalomba állítja képernyőinken a hibrid és rapszodikus tárgyat, egybeolvasztva jegyzékeket és szerzőket. A dokumentumok 21. századi összeállításai vajon visszahozza a 13. század zűrzavarát?

5.

Itt azonban másról kívánok beszélni. Nem úgy akarom e folyamatokat vizsgálni, mint könyvtörténeti kutató, mivel nem is vagyok az, hanem mint egyszerű mediológust érdekelnek a szavak ezen újszerű mozgathatóságának következményei. Ez egyértelműen az egész mozgásában jelenik meg, így hatásai még inkább felerősödnek. Az írás a könyvön kívül olyan, mint a mezőgazdaság termőföld nélkül, mint a gazdaság nyersanyag nélkül, vagy mint a pénzforgalom készpénz nélkül. Ez nem független a kéz nyomától a távvezérelt nyomra váltástól, attól, ami az írásmunkából írásképiséget csinált, s átvitte azt a *pagus*ról, a mezőről*

a monitorra, a tükörrre. A számítógép nemcsak a hozzáférhetőség áthelyezésére és a felhasználási módok plasztikusságának fokozására képes, hanem az inskripció eredeti terepét tünteti el; a térfogatával, tömegével, mélységével, tartósságával, belső tartalmával. Az írott szöveg a beszédet egy felszínre helyezi, az időt térré gyúrja, de egy egyszerű grafikus felület mindig pusztán síkfelület marad. Az írás, akárcsak a képernyő, kétdimenziós; egy paralelepipedon azonban háromdimenziós, ahogy maga a világ is. A világ emlékezete a könyvben materializálódik, maga egy világ. Így nézve a kódok világszerte való elterjedése, globalizációja [mondialisation], az informatika valódi gyümölcse, egyben a jelek világtalanítása is [démondialisation]. Egy kötegni papír vagy karton maga ellenálló és mély mikrokozmosz, amelyet az olvasó szelvében-hosszában bejárhat, anélkül, hogy eltévedne *intra muros*.* A könyv védett, mert saját maga egyfajta védelem (ahogy régen az isteni sugallat töltötte meg a könyvet, úgy a kis Sartre számára is az inspiráció forrása maradhatott). Meg lehet benne szállni és belé lehet fészkelni magunkat. E gyűjtőmence materiális *körülhatároltsága*, akár be van kötve, akár nem, éppen a *határtalanság* helyévé válik, ami inkább a meghatározatlanhoz [indefini], mint a vég nélkülihez [infini] közelíti a szöveget („Ugyanúgy létezik a szöveg, mint a víz és a homok” – jegyzi meg jogosan Pierre Lévy). A lap térbeliségének és az ív kézzelfogható tömörségének elvesztésével eltűnik egy biztos pont, és olyan új korszak és új tér nyílik meg, melyben az illékonyság és a spontaneitás dominál, melynek nem feltétlenül csak előnyei lesznek. A szöveg társadalmi funkciója, akárcsak az olvasás módja (például extenzív vagy intenzív) részben a hordozó materiális konfigurációjától függ. Az elektronikus közbeékelés vagy interfész értelemszerűen nem segíti elő az írott szöveg politikai, diplomáciai vagy erős referencialitást követelő felhasználását. De hagyjuk is most a lehetőségek és a megvalósíthatóság kérdéseit. Kemény élek és páncél nélküli könyvek keringenek olyan könyvtárakban, ahol sem polcok, sem falak nincsenek, emberek között (vagy egyetem és oktatók nélküli távoktatásban résztvevő hallgatók között), akiknek már semmi szükségük könyvke-

* *Pagus*, lat. 'mező' > *pagina*, lat. 'lap, oldal'.

** A várfalakon belül.

reskedőkre, mert közvetlenül egymáshoz kapcsolódnak, olyan város-összenövések lakói, melyeknek sem emlékműveik, sem központjaik nincsenek (lásd például Los Angeles): ez maga az utópia – vagy a-tópia. Anélkül, hogy foglalkoznánk azzal, hogy ez megvalósítható-e vagy sem, és a túlzó egyszerűsítés játékát játszva (remélem, nyilvánvalóvá tettem, hogy a számítógép nem fogja teljesen háttérbe szorítani a papírt) felmutatom a vázolt teoretikus séma néhány következményét.

6.

A könyv és annak alakulástörténete nem választható el attól az egésztől, amely minden egyes korban jelentéssel látja el. A szövegiség technikai ökoszisztémája, alrendszerként, saját kulturális ökológiánk nagyobb keretére utal vissza. A McLuhani típusú homályos próféciaikat átengedem azonban másnak. Egyszerűen ki szeretném emelni a numerikus integránst anélkül, hogy egyből „apokaliptikus” hangnemet ütnék meg (utalva Umberto Eco viccére), amely erőteljes hasonlóságot mutat egy antropológiai állandóval: minden emberi közösségnek szüksége van kitüntetett egyedi helyre, hogy a valahova tartozás és a referencia tapasztalata kialakulhasson. Lakonikusan fogalmazva: nincs kultúra lezárás nélkül (és ehhez az időbeliség egymagában nem elegendő).

A görög kultúra számos okból kifolyólag nagyon jól megvolt szent könyvek nélkül, nem utolsósorban azért, mert szent helyekhez horgonyozták le [ancrage] magukat – szentélyekhez, az Olymposhoz, az Akropolishoz –, melyeket szigorú ünnepélyesség határolt körül. Az ókori görögök azért tudták rábízni magukat minden fenntartás nélkül a beszéd időbeliségére, mulandóságára, mert biztosnak tekintették polgári tereiket, a polis szent határait, mely a polgárjogokat és egyáltalán az emberlétezt biztosította az identitás alapvető garanciájaként. Földjeikbe karcolta a világ rendjét (elsősorban őshonos mítoszaikkal) az athéniek nem féltek az élőszóbeliség szabad kóborlásától. Náluk az isteni a földrajzi elhelyezkedés függvénye, ezért teológiájuk egyfajta topológia (a száműzetés által a kapcsolat megszűnik az istenivel: így ítélt halálra). A zsidó kultúra ezzel szemben szentként tekint az írott szövegre, egy

fixált pontra, a szóbeli tanítás alapjára, így a Tóra mindig ott van a kabát alatt, egy hiányzó helyet helyettesít. A történészek megállapították, hogy a második templom elpusztítása (Kr. u. 70-ben) megnövelte a Tóra szimbolikus súlyát, melyet bár tekercsre írtak, a frigyládában, hordozható szekrényben tároltak, mely gyakran Salamon templomának miniatűrjeként jelenik meg. A könyv az, ami megmaradt Jeruzsálemből, amíg Jeruzsálemre várnak: a száműzött vagy nomád mobilis középpontja (a judaizmus nem vonja kétségbe a középpontot, inkább „könyvszerűsíti” [„biblise”]). A korai kereszténység szintén a-topikus és utópikus volt, a keresztény hívő pedig vándor, *homo viator*, „járásban megfáradt idegen” (Szent Ágoston). A kereszténység olyan ellenségei, mint amilyen Celsus is volt (ha hihetünk Órigenésnek), ezt be is vonták e keleti lidércek elleni érveik közé: „Nincs se szentélyetek, se templomotok. Mit rejtőzködtek?” Erre adja az *Isten városa* azt a feleletet, hogy a mi templomunk az „Újszövetség háza” (18, 48). Számunkra az első kódex, az evangélium (később pedig a misekönyv és a káté), az otthontalan otthona, a hontalan hazája. Stabil, kézzelfogható és kétségbevonhatatlan. Bármennyire is bántóan vázlatosak és nagyvonalúan teoretizáltak ezek a történeti példák, melyeket egy arcátlan filozófus hoz fel, egyfajta fordított, ám folyamatosan fennálló viszonyt villantanak fel a *pagus* és a *pagina* szimbolikus helyi értékei között. Minél kevésbé fizikai és területi alapú egy közösség kollektív emlékezete, annál inkább mentális és az íráson alapuló lesz. Minél gyengébb a lehorgonyzás [ancrage], annál értékesebb a rögzítés [encrage]. Vagy pontosabban: az a doktrinális zártság, mely egy vagy több könyvben ölt testet, határvonallá és központi referenciává válik a térben.

E tekintetben a posztmodern navigátor kétszeresen, politikailag és szimbolikusan is, eloldotta a sziklához rögzített hajókötelet. Adott egy minden irányba terjedő hálózat biztos pont nélkül, tér középpont nélkül, idő végcél nélkül a jelek olyan óceánjában, melyet nem határol partszakasz, nincsen egyetlen kikötője sem, és még bójákat sem találunk; a nemzetközi vizek e horizontja egyeseknek bizonyára nagyszerű fel szabadulást jelent az elavult autoritások eltűnése révén. Dicsérjük majd „a tudás immanenciáját, amely az emberiség számára, aki végső soron

előállítja és felhasználja, mindig ember és szöveg bensőséges viszonyát jelenti”.⁷

Miért kellene alapjaiban kétségbe vonni ezt az utópiát? Oly okból kifolyólag, melyet jelen előadás keretein belül nem tudok bemutatni, és előfordulhat, hogy egyáltalában nem is bemutatható. Vegyünk egy észszerű meggyőződést: minden fejlődés *itt* retrográd folyamatot idéz elő *ott*. Minden deterritorizációs mozgás egy vele ellentétes irányú reterritorizációt hív elő. Nincs olyan racionalizációs folyamat, mely ne hozná el újra az irracionalitást, olyan globalizáció (gazdasági értelemben), melylyel ne járna együtt balkanizáció (politikailag). Példa: a modern iszlám fundamentalista vezetői nem a bölcsészkarokról, hanem a legfejlettebb technikai és tudományos központokból kerülnek ki, a harcosok pedig nem vidékről, hanem az újabban urbanizálódott rétegekből jönnek. A vallási fundamentalista felkelésekbe beleolvasható az ősi *pagus* elvesztése, melyet a Korán *paginájához* való kényszeres kötődéssel kompenzálnak. Elképzelhető, hogy a nyugati emberben, aki egyszerre veszíti el két referenciális pontját, a *pagust* és a *paginát*, nem szabadul fel az ellenerő nagyszabású és paradox hulláma?

Még nem tudjuk megítélni e kőkori bunkósbót visszatérésének természetét, de úgy látom, hogy a fejlődés sivár, régi törvényei alapján a mindenhol jelenlévő digitális jövő szép kilátásokat tartogat az elzárkózás, legyen az materiális vagy kulturális, többé-kevésbé dermesztő tapasztalata számára. Legyen szó nyelvi akadályokról, vallási határokról, etnikum, nemzetiség, vallás és kategóriák alapján történő szegregációról. Egy csoport számára lehetetlen a lezárás, ha ezzel egyetemben nem lép fel egyfajta nyitottság egy olyan valami megtapasztalására, melyet külsőlegesen vagy felettesnek gondolnak, vagyis szimbolikus transzcendencia nélkül (ez a tökéletlenség tétele). Praktikus következmény: nem létezik kollektív szent nélkül (valami, teljesen mindegy, micsoda, amibe a technikával nem lehet beavatkozni). Köz(ös) hely, a valahova tartozás érzésének talapzata, a közösségi identitás navigációs pontja. Ennek a legendás nyugvópontnak, önkényességéből és megbízhatóságából kifolyólag, kemény és tartós materiális formára van szüksége. E tényezők

lehetséges mediológiai fordítása kívül esik jelen téma keretein (inkább a politikai antropológiához kötődik, ha úgy tetszik); akármennyire paradoxként hangzik is, a „chip” nem hagyható ki a nehézkedés rehabilitációjának állomásai közül, ahogy az építészetben az üveg alkalmazása sem számolta fel az átlátszatlanságot, s mintha a *compact disk* ne növelte volna meg az igényt a terjedelmesre (ahogyan az általánossá váló nomadizmus mindenhol kitermelte az őshonosságra irányuló készletet). Az elektronikus immaterialitás bizonyos értelemben az előjátéka a föld, a fa és a kő visszatérésének. S a pergamenre való várakozás közben újra meghonosodik a ritka, ólomnyomott és állatbőrbe kötött könyv, továbbá a kézirat, valamint, miért is ne, a felirattan.

Az ősi ember még nem mondta ki utolsó szavait és lehetséges, hogy a jövő kicsi Sartre-jai, hajlítható, ultravékony és szuperkönnyű képernyőikkel kezükben tantermeik padjaiban ülve, még vágyakozni fognak arra, hogy megmentsék lelküket, hogy „bőrt és kartont” adjanak egy csontvázra, melynek pergamenteste így majd „enyv- és penészszag”-ot áraszt.

Fordította Smid Róbert

⁷ Pierre LÉVY, „»Nous sommes le texte«”, *Revue Esprit* 1994/2, 87–95.

szerint az írást „lényege szerint” az „iterabilitása” tünteti ki, valamint a számára fennálló lehetőség, hogy „kiemeljen és idézés által oltson”.¹⁷⁴ Az elgondolás, miszerint az írás az „idézés általi oltás” dinamikájának engedelmeskedik, véleményem szerint nem csak az „írni annyi, mint oltani” apodiktikus kijelentésének explikációja,¹⁷⁵ hanem inkább az oltás annak a modelljévé válhat, ahogy az írás és a keret performativitása a kiadó mint funkció háttere előtt együtt válik elgondolhatóvá.

Fordította L. Varga Péter

¹⁷⁴ DERRIDA, „Signature Ereignis Kontext”, 32.

¹⁷⁵ DERRIDA, „A disszemináció”, 343.